

ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΑΓΑΝΙΣΜΟ ΣΤΟΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟ:

Παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Ελλάδος, που προήλθαν από μετατροπή αρχαίων Ιερών

Ο θάνατος ενός θεού είναι ο θάνατος όλων.
Wallace Stevens

Η εμφάνιση του Χριστιανισμού ιστορικά συνιστά φαινόμενο του αρχαίου κόσμου. Με πατριδα του την Παλαιστίνη και με αφετηρία του το πρόσωπο του Ιησού, ο Χριστιανισμός γεννήθηκε σε χρόνια δύναμης και ακμής του αρχαίου κόσμου, μέσα σε μian ατμόσφαιρα "ελληνορρωμαϊκού οικουμενισμού", όπως τον εκπροσωπούσε τότε η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία.

Η ανάπτυξη όμως του Χριστιανισμού και η εξάπλωσή του άρχισε με τη μεγάλη οικονομική κρίση του 3ου αιώνα, κρίση καθολική και καταλυτική, που απείλησε τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία με διάλυση από μέσα. Το πρόσωπο του Χριστού και το σύμβολό του, ο σταυρός, ανυψώνεται –μέσα στις γενικότερες συνθήκες διάλυσης και παρακμής του αρχαίου κόσμου– σε έμβλημα ενός νέου κόσμου, με διαφορετικό περιεχόμενο, σκέψη και πολιτισμό. Χριστιανικές εκκλησίες ιδρύονται στη θέση των ερειπωμένων εθνικών ναών και η λατρεία των αγίων διαδέχεται την προσκύνηση των ειδώλων.

Το Βυζάντιο, οργανική συνέχεια της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, πρώτο "εσέμνυne και σεμνήθηκε από τη Χριστιανική πίστη", όπως πολύ εύστοχα γράφει η Ελένη Αρβελέρ'. Η νέα θρησκεία έγινε ένα ισχυρό σύστημα μέσα στο κράτος και η Εκκλησία απόκτησε σαφώς ισχυρή κοινωνική και πολιτική δύναμη.

Ο Χριστιανισμός εδραιώθηκε ως υπέρβαση της παλιάς Ελληνορρωμαϊκής ειδωλολατρίας και κατέκτησε τα πλήθη, άσχετα από την εθνική καταγωγή και την κοινωνική τους τάξη.

Πάνω σε Ιερά, "αποδοιμασμένα" και καθαγιασμένα από την παγανιστική αρχαιότητα, ριζώνει η Χριστιανική θρησκεία. Ακόμα και μετά την πτώση του Βυζαντίου, το παγανιστικό υπόστρωμα της Χριστιανικής θρησκείας παραμένει συχνά αμετάβλητο στις λαϊκές δοξασίες, τεκμηριώνοντας έτσι την αντοχή των παραδόσεων.

Αφέντρας Γ. Μουτζάλη

Επιμελήτριας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Οι περιοχές με τον πυκνότερο αστικό πληθυσμό ήταν εκείνες όπου ο Χριστιανισμός εξαπλώθηκε ταχύτερα στην ενδοχώρα τους.

Ο πρώτος Χριστιανισμός, όπως διδάσκουν τα παραδείγματα της Ρώμης, της Αλεξάνδρειας, της Θεσσαλονίκης, των Φιλιππών της Μακεδονίας, ή της Κορίνθου, ήταν γενικά θρησκεία των μεγάλων πόλεων.

Στο κατώφλι μιας εποχής πνευματικών και κοινωνικών μετασχηματισμών και ανακατατάξεων του ρωμαϊκού κόσμου προβάλλει ένας νέος τύπος ανθρώπου και διαμορφώνεται ένας νέος πολιτισμός, με καινούργιες μορφές και περιεχόμενο. Το αστικό και το αγροτικό τοπίο της εποχής της μετάβασης από την ειδωλολατρία στον Χριστιανισμό σηματοδοτείται και προσδιορίζεται

από τους χώρους λατρείας, που εκφράζουν με τη μετατροπή τους τον ιδεολογικό μετασχηματισμό της κοινωνίας. Το πνεύμα της ελληνίζουσας ειδωλολατρικής κοινωνίας μεταβλήθηκε με την επίδραση του Χριστιανισμού και παρουσιάστηκαν βαθμιαία νέες ηθικές αξίες, που παραμέρισαν τις παλαιότερες. Ο Χριστιανισμός δανειζεται μορφές του αρχαίου κόσμου, που τις

μεταμορφώνει σύμφωνα με τη δική του ιδεολογία.

Η παλαιοχριστιανική τέχνη εμφανίστηκε και αναπτύχθηκε μέσα στο ελληνορωμαϊκό περιβάλλον και αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της πνευματικής παραγωγής της Αρχαιότητας.

Η μεταβολή αυτή του αρχαίου κόσμου ανιχνεύεται και στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, όπου η Χριστιανική εκκλησία αντικατέστησε τον ειδωλολατρικό ναό, που με το πέρασμα των χρόνων προσαρμόστηκε στις ανάγκες της νέας λατρείας.

Την πτώση του ειδωλολατρικού κόσμου κατά τον 4ο αιώνα ακολούθησε η βαθμιαία εξαφάνιση της αρχαίας –επίσημης και λαϊκής– λατρείας. Η μετάβαση όμως από την ειδωλολατρία στον Χριστιανισμό έγινε στη μεγαλύτερη έκταση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας με αργό ρυθμό.

Όπως έδειξαν οι έρευνες των: Δ. Πάλλα, Alison Frantz, I. Traill, J.M. Spieser, T. Gregory, G. Fowden, R.L. Fox, E. Σαράντη κ.ά., που μελέτησαν συστηματικά και με νηφαλιότητα τα τελευταία μνημεία της παλιάς θρησκείας και τα πρώτα χριστιανικά, η αρχαία λατρεία είχε πεθάνει πολύ πριν από τη νίκη του Χριστιανισμού, ώστε να μπορούν οι Χριστιανοί απρόσκοπτα να μετατρέπουν σε εκκλησίες και να χρησιμοποιούν εγκαταλειμμένους ναούς των εθνικών.

Κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο σημειώνεται αλλαγή στην οργάνωση των αστικών κέντρων, στα επίπεδα της πολιτικής, οικονομικής, θρησκευτικής και κατά συνέπεια της πολεοδομικής τους δομής. Οι βασιλικές αναλαμβάνουν με το σύνολο των λατρευτικών και άλλων χώρων τους τις διάφορες θρησκευτικές, κοινωνικοφιλανθρωπικές κ.ά. λειτουργίες και γίνονται τα *landmarks* των πόλεων, μικρών και μεγάλων, ο' ολοκλήρη την αυτοκρατορία.¹⁰

Η χρησιμοποίηση των λατρευτικών οικοδομημάτων της Αρχαιότητας από τους Χριστιανούς, την εποχή της μετάβασης από την ειδωλολατρία στον Χριστιανισμό, στα όρια ενός κόσμου "en mērei εθνικού και εν μέρει χριστιανικού", είναι, τουλάχιστον από την πλευρά της αρχιτεκτονικής και της πολεοδομίας, εξαιρετική

–πρώτα απ' όλα– μιας ανάγκης. Ανάγκης πρακτικής, που καθορίζει όμως τις μετατροπές των λατρευτικών κτηρίων και υπαγορεύει την προσαρμογή στις απαιτήσεις της νέας, χριστιανικής λατρείας.

Το φάσμα των σχέσεων του Χριστιανισμού προς την Αρχαιότητα, ζήτημα περίπλοκο και εκτεταμένο, δεν αφορά μόνο σε θέματα θρησκειολογίας, αλλά και σε θέματα της ιστορίας της τέχνης και του πολιτισμού γενικότερα.

Ο χρονικές τομές, όπου συντελούνται οι βαθμιαίες, υπόγειες αλλαγές, που οδηγούν στη μετοβολή του αρχαίου κόσμου και στην επικράτηση της νέας, χριστιανικής λατρείας, είναι:

(1) Η **κατάπαυση των διωγμών** του Δεκίου, το 249-250, και αργότερα του Διοκλητιανού, το 303-304.

(2) Η **έκδοση του Εδικτού των Μεδιολάνων**¹¹ (στα τέλη Ιανουαρίου με αρχές Φεβρουαρίου) του 313, με το οποίο εξασφαλίζεται η αναγνώριση του Χριστιανισμού και η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης των πολιτών.

(3) Το **διάταγμα που εκδόθηκε τον Νοέμβριο του 392**, δύο μόλις χρόνια μετά την αιματηρή στάση της Θεσσαλονίκης¹², με το οποίο ο Θεοδοσίος ο Α' απαγόρευσε τη λατρεία¹³ στα αρχαία ιερά κέντρα (*De fide catholica*), η οποία ωστόσο επέζησε φθίνουσα ως τους χρόνους του Ιουστινιανού.

(4) Το έτος 435, όπου ο **Θεοδόσιος Β'** εξέδωσε ένα άλλο διάταγμα, με το οποίο διάτασε την καταστροφή όλων ειδωλολατρικών ιερών είχαν παραμείνει άθικτα και τον εξαγνισμό τους¹⁴ με την τοποθέτηση ενός σταυρού.¹⁵

(5) Το έτος 529, που κλείνει η Νεοπλατωνική σχολή των Αθηνών, συμβατικό όριο της τελευταίας τους αρχαίου κόσμου.

Στην Ελλάδα τα παλαιοχριστιανικά μνημεία ανήκουν κυρίως στην περίοδο μετά το 425 και είναι πολυάριθμα. Τα πιο σημαντικά κτίσθηκαν σε πόλεις παράλιας, όπως η *Θεσσαλονίκη*, η *Νέα Αγχιάλος*, η *Κόρινθος*, ή σε νησιωτικές πόλεις του Αιγαίου και του Ιονίου πελάγους, που τα λιμάνια τους βρίσκονταν σε άμεση επικοινωνία με την πρωτεύουσα. Αρχαία κτήρια μετασκευασμένα σε χριστιανικές εκκλησίες υπάρ-

χουν στην *Πελοπόννησο*, στην *Αθήνα*, στην *Αττική*, στη *Σάμο*, στη *Θάσο*, στη *Δωδώνη*, στην *Κέρκυρα*, στις *Κυκλάδες* κ.α.

Αρχαίοι ναοί του πελοπόννησιακού χώρου που μετατράπηκαν σε παλαιοχριστιανικές βασιλικές είναι:

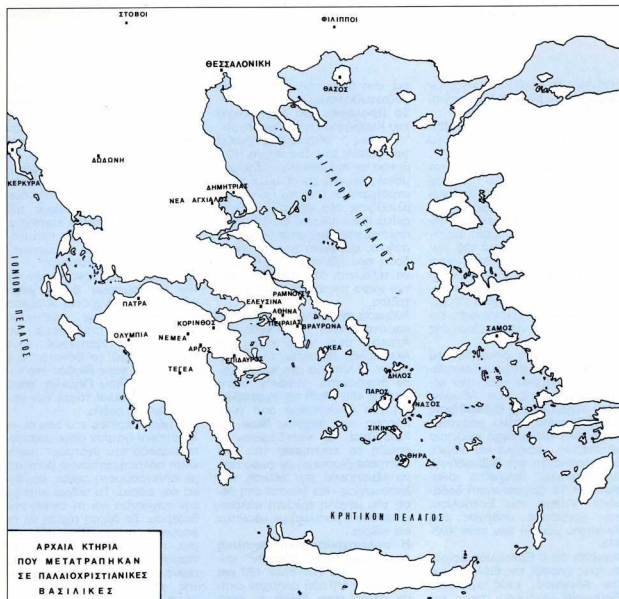
1. Η **τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική του Ακροκορίνθου**¹⁶, κτισμένη στη θέση του αρχαίου Ιερού της Αφροδίτης. Στην κορυφή του Ακροκορίνθου, μετά την εγκατάλειψη του αρχαίου ναού, κτίστηκε τον 5ο αιώνα χριστιανική βασιλική με οικοδομικό υλικό που προερχόταν από το ειδωλολατρικό Ιερό της Αφροδίτης.

2. Η **παλαιοχριστιανική βασιλική στην ΝΔ πλευρά της Ασπίδος**¹⁷, δεύτερη ακρόπολη του Αργούς. Ο χριστιανικός ναός κτίστηκε κατά τον 5ο αιώνα πάνω στο ναό του Απόλλωνα και στην ίδια μ' αυτόν θέση. Αργότερα, πάνω στη βασιλική Α κτίστηκε η βασιλική Β.

3. Η **παλαιοχριστιανική βασιλική της Επιδαύρου**.

Στο Ιερό του Ασκληπιού στην Επιδαύρο¹⁸, ανατολικά των Προπύλαιων, ιδρύθηκε γύρω στο 400 ή τις πρώτες δεκαετίες του 5ου αιώνα μια από τις σημαντικότερες και πρωιμότερες βασιλικές του Ελλαδικού χώρου. Πρόκειται για μια μεγάλη πεντάκλιτη βασιλική, με εγκάρσιο κλίτος, νάρθηκα, αίθριο, βαπτιστήριο και προσκίτημα. Η λατρεία του Ασκληπιού στην Επιδαύρο παύει οριστικά τον 5ο μ.Χ. αιώνα. Στους μεσοβυζαντινούς χρόνους, πάνω στη μισοεγκαταλειμμένη βασιλική, κτίστηκε εκκλησία μικρότερης διαστάσεων, η οποία κατέλαβε το χώρο του Ιερού βήματος και το ανατολικό τμήμα του κεντρικού κλίτους της. Διατηρήθηκε επίσης το όνομα του αγίου στον οποίο ήταν αφιερωμένη, δηλαδή στον Άγιο Ιωάννη τον Νηστευτή. Στο χώρο λοιπόν του Ιερού της Επιδαύρου επιβιώνει η αρχαία λατρεία του Ασκληπιού στη Βυζαντινή του Άι Γιάννη του Νηστευτή, προσφέροντας έτσι στους ανθρώπους διαχρονική παρηγοριά και ελπίδα¹⁹.

4. Η **βασιλική της Νεμέας**, του 5ου ή 6ου αι., κτισμένη με υλικό προερχόμενο από το ναό του Διός, που διέθετε και βαπτιστήριον²⁰.

5. Η μετατροπή του λεγόμενου εργαστηρίου του Φειδία, στην Αρχαία Ολυμπία¹⁹, σε τρίκλιτη παλαιοχριστιανική του 5ου αιώνα.

6. Στην Τεγέα εντοπίστηκαν τρεις παλαιοχριστιανικές βασιλικές, κτισμένες στη θέση αρχαίων ναών:

(α) Η τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική, ΝΔ από τον ναό της Επισκοπής, πήρε –πιθανόν– τη θέση του ναού του Απόλλωνα της αρχαίας Αγοράς²⁰. Ο Α. Ορλάνδος την χρονολογεί στον 5ο αιώνα. Σήμερα είναι κατεστραμμένη και δεν γνωρίζουμε ακριβώς τη θέση της. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα της V. Bérard²¹, η πρόσοψη της βασιλικής σχημάτιζε την ανατολική πλευρά της Αγοράς.

(β) Την ίδια περίπου εποχή μετατρέπεται σε παλαιοχριστιανική βασιλική ο ναός της Αλέας Αθη-

νάς²². Σώθηκε το δεξιό φύλλο παλαιοχριστιανικού βημοθούρου²³ του ναού από σφυρήλατο σίδερο.

(γ) Στη θέση Προβαντηνού²⁴ και σε απόσταση 800 μ. από τον ναό της Αλέας Αθηνάς αποκαλύφθηκε παλαιοχριστιανική βασιλική που διαδέχτηκε αρχαίο ναό του 600 π.Χ. Από τεμάχιο άμβωνα με χαραγμένη επιγραφή τού επισκόπου Ωφελίμου, που αναφέρεται στα Πρακτικά της Δ' Οικουμενικής Συνόδου της Χαλκηδόνος (451), η βασιλική χρονολογείται στα μέσα του 5ου αιώνα. Μέλη της βασιλικής αυτής έχουν ενσωματωθεί στον μεταγενέστερο ναό του Αγίου Ιωάννη.

7. Στην παράκτια ζώνη της Πάτρας, όπου ο ναός του Αγίου Ανδρέα²⁵, βρισκόταν τον καιρό του Πουσανία, κοντά στο άλσος και το αρχαίο λιμάνι, η μαντική πηγή και ένα ιερό της Δήμητρας.

Το αγίασμα, γνωστό στις μέρες μας ως “πηγάδι του Αγίου Ανδρέα”, ταυτίζεται με την αρχαία μαντική πηγή.

Στην Άνω Πόλη, Ν. του κάστρου Πατρών και Α. από την αρχαία Αγορά (:), στη θέση περίπου του ναού του Παντοκράτορος και της ομώνυμης πλατείας, βρισκόταν ο ναός του Ολυμπίου Διός και κατά τη Ρωμαιοκρατία ναός τύπου Καπιτωλίου. Πότε ακριβώς κτίστηκε ο ναός του Παντοκράτορος και ποια η οικοδομική του σχέση με τον ναό του Διός δεν γνωρίζουμε. Τη θέση του Ιερού του Διός πήρε, πιθανότατα, ο χριστιανικός ναός του Παντοκράτορος, που δεσπόζει στο χώρο.

Η περίπτωση του Αγίου Ανδρέα και του Παντοκράτορος Πατρών επιβεβαιώνει αυτό που συνέβη σε πολλά μέρη του Ελλαδικού χώρου, όπου δηλαδή οι ιεροί τόποι παραμένουν ιεροί στη διάρ-

κεια των αιώνων²⁶, έστω και αν αλλάζει το περιεχόμενο της αγιοσύνης τους.

Στις αρχές του 5ου αιώνα, η Αθήνα²⁷ –ή "κατεδωλος" πόλη του Αποστόλου Παύλου (Πράξ. 17, 16)– παρουσιάζεται με κυρίαρχο ακόμη τον εθνικό της χαρακτήρα. Παράλληλα όμως υπάρχει μια δραστηρία και ισχυρή χριστιανική κοινότητα με έκδηλη την πορεία προς τον πλήρη εκχριστιανισμό των κατοίκων της. Καθώς η νέα λατρεία εξαπλώνεται με βραδυ ρυθμό, κτίζονται σε δημόσιους χώρους των Αθηνών παλαιοχριστιανικές βασιλικές ή μετατρέπονται σε χριστιανικές εκκλησίες αρχαίοι ναοί και ιερά της περιοχής.

Κατά την πρώτη δεκαετία του 5ου αιώνα οι Χριστιανοί εγκαθίστούν τη λατρεία τους στο κέντρο της πόλης των Αθηνών, **στον περίβολο της Βιβλιοθήκης του Αδριανού**, όπου αποκύουν επιβλητική τετράκογχη εκκλησία με υπερίσθ, νάρθηκα και αίθριο. Το τετράκογχον της Βιβλιοθήκης του Αδριανού²⁸ θεωρείται –σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα– κτίσμα του Ερκουλίου, που χρημάτισε ύπαρχος του Ιλλυρικού μεταξύ των ετών 408-412.

Φαίνεται ότι ο Ερκούλιος μοίρασε τους χώρους της Βιβλιοθήκης του Αδριανού, ενός κρατικού ιδρύματος, ανάμεσα στους εκπροσώπους των δύο θρησκευτικών κοινοτήτων. Έτσι παραχώρησε την αυλή στους Χριστιανούς, όπου έγκισαν την εκκλησία τους, και τους στεγαζόμενους χώρους στους εκπροσώπους της αρχαίας παιδείας και λατρείας. Πρόκειται δηλαδή για πολιτική πράξη του φορέα της κρατικής εξουσίας, που αποσκοπούσε σε μια εξισορρόπηση ανάμεσα σε μια κοινότητες των εθνικών και των Χριστιανών Αθηναίων της εποχής τους.

Ο τετράκογχος ναός στο κέντρο της Βιβλιοθήκης του Αδριανού θα πρέπει να κτίστηκε γύρω στα μέσα του 5ου αιώνα ως μνημειώδης παλαιοχριστιανική εκκλησία της Μεγάλης Παναγίας. Μετά την καταστροφή του τετράκογχου ναού, στα τέλη του 6ου αιώνα, κτίστηκε πάνω στα ερείπια του μια τρίκλιτη βασιλική, που κράτησε την ονομασία "Μεγάλη Παναγία", και αργότε-

ρα, στη θέση της, ένας μικρός βυζαντινός ναός.

Το Ορολόγιον του Ανδρονίκου του Κυρρήστου²⁹, οι γνωστοί μας "Αερίδες", οκταγωνικό κτίσμα των μέσων του 1ου αιώνα π.Χ., βρίσκεται στα ανατολικά της ρωμαϊκής Αγοράς και σε μικρή απόσταση από το τετράκογχον της Βιβλιοθήκης του Αδριανού. Θεωρείται πολύ πιθανόν ότι μετατράπηκε σε παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο, σύμφωνα με την παράδοση που ήθελε τα βαπτίσματα να τελούνται σε απόσταση από τον χώρο της ευχαριστιακής λατρείας.

Ανάμεσα στο Διονυσιακό θέατρο και στο Ωδείον του Ηρώδη του Αττικού, στην νότια κλιτύ της Ακρόπολης, βρίσκεται το Ασκληπιείον. Η λατρεία στο Ασκληπιείον διακόπτεται –πιθανόν– κατά το έτος 485. Μετά την εγκατάλειψη του Ασκληπιείου από τους λατρείες του αρχαίου θεού, οι Χριστιανοί το κατεδάφισαν – επειδή το εσωτερικό του δεν επέτρεπε διασκευή σε χώρο που να εξυπηρετεί την τέλεση της λειτουργίας, και έκτισαν στη θέση του μεγάλη τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική με νάρθηκα και αίθριο.

Η παλαιοχριστιανική βασιλική του Ασκληπιείου Αθηνών³⁰ κτίστηκε μεταξύ των ετών 450 και 460, όταν δηλαδή υπήρχαν ακόμη εθνικοί στην Αθήνα, η –κατά τον Δ. Πάλλα– μετά το έτος 530. Οι Χριστιανοί περιέλαβαν στην εκκλησία τους την Ιερή Κρήνη και το καταγώνιο του αρχαίου Ιερού. Η κρήνη μετατράπηκε σε βαπτιστήριο, για να γίνονται βαπτίσματα σε "ύδωρ ζών" και αργότερα σε αγίασμα, ενώ το καταγώνιο χρησίμευσε για την παραμονή προσκυνητών. Έτσι στο αρχαίο Ιερό του Σωτήρα Ασκληπιού³¹ συνεχίστηκε η λαϊκή ευσέβεια και η λατρευτική πράξη, με άλλο όμως περιεχόμενο, αφιερωμένη –ενδεχομένως– στο Σωτήρα Χριστό. Η μεταγενέστερη παράδοση εμπλουτίστηκε με τη Χριστιανική λατρεία νέων μορφών από το καινούργιο πάνθεο, όπως των ιαματικών Αγίων Αναργύρων Κοσμά και Δαμιανού, που διαδέχτηκαν την παλιά λατρεία του Ασκληπιού.

Η εγκατάλειψη του Ασκληπιείου από τους λατρείες του αρχαίου θεού φαίνεται να συμβαδίζει με

την αχρήστευση του αμέσως γειτονικού του Διονυσιακού θεάτρου.

Η ορχήστρα του θεάτρου, ήδη από τον πρώτο μεταχριστιανικό αιώνα, χρησιμοποιήθηκε και ως **arena**, όπου γίνονταν διάφοροι αιματηροί αγώνες με θήρια, μονομάχους και μίμους, που διασκέδαζαν τους Αθηναίους της εποχής, τους οποίους καυτηρίαζαν γι' αυτές τους τις προτιμήσεις ο Απολλώνιος ο Τυανεύς³² και ο Δίων ο Χρυσόστομος³³.

Η συνθήθεια των μονομαχιών και των θηριομαχιών διατηρήθηκε για παρά πολλά χρόνια. Ανάμεσα στα θέματα των αιματηρών αγώνων δεν αποκλείεται να υπήρχαν και Χριστιανοί, τους οποίους, μετά το θάνατό τους στην **arena**, τους έθαβαν στο κοινωτικό ωδείο του Περικλή, όπου βρέθηκαν πολλοί τάφοι των αρχών του 5ου αιώνα.

Στα μέσα περίπου του 5ου αι. οι Χριστιανοί έκτισαν στην ανατολική πόρδο του θεάτρου³⁴ μονόκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική με εγγεγραμμένη αψίδα, νάρθηκα και αίθριο. Το αίθριο κατείχε την ορχήστρα και τη σκηνή του θεάτρου. Σε άμεση σχέση με τη βασιλική επισημάνθηκε κοιμητήριο, που είχε αρχίσει να λειτουργεί από τις αρχές του 5ου αιώνα. Προς τιμήν των μαρτύρων της χριστιανικής πίστες, που μαρτύρησαν μέσα στην **arena** του Διονυσιακού θεάτρου και τάφωσαν εκεί κοντά, κτίστηκε –την εποχή της επικράτησης του Χριστιανισμού– η παλαιοχριστιανική βασιλική. Αργότερα, κοντά στους τάφους των μαρτύρων, δημιουργήθηκε, σύμφωνα με τη συνθήθεια της εποχής, και το χριστιανικό κοιμητήριο, που με το πέρασμα των χρόνων επεκτάθηκε και κατέλαβε ολόκληρη την έκταση του θεάτρου.

Εκτός από την **παλαιοχριστιανική βασιλική του Διονυσιακού θεάτρου**, χριστιανικοί ναοί κτίστηκαν και πάνω στα ερείπια των αρχαίων θεάτρων της **Πριηνής**, των **Στόβων της Μακεδονίας**³⁵, αλλά και του **Πειραιά**³⁶.

Στα μεσοβυζαντινά χρόνια φαίνεται ότι η παλαιοχριστιανική βασιλική του Διονυσιακού θεάτρου είχε πια ερειπωθεί, γιατί πέρασε από πάνω της το βυζαντινό οχυρωματικό τείχος του Ριζόκαστρου.

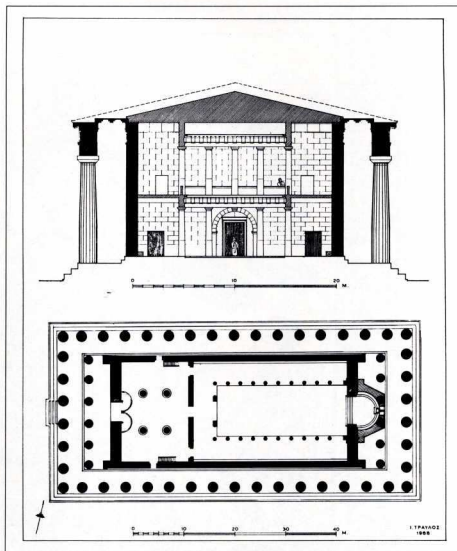
Από τους πιο σημαντικούς αρχαίους ναούς της Ακρόπολης, που μετατράπηκαν σε χριστιανικές εκκλησίες, ήταν ο **Παρθενώνας**³⁸ και το **Ερέχθειον**. Η λατρεία της Αθηνάς στον Παρθενώνα είχε διακοπεί πριν από το έτος 485. Δύο –περίπου– γενεές αφού είχε σιγήσει η εκεί αρχαία λατρεία, δηλαδή γύρω στον 5ο αιώνα, το εσωτερικό του διαμορφώθηκε σε τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική, με υπερώα, δύο νάρθηκες και βαπτιστήρια. Αρχικά ο χριστιανικός Παρθενώνας ήταν αφιερωμένος στη Σοφία του Θεού· αργότερα ονομάστηκε Παναγία η Αθηνιώτισσα. Προς τα τέλη του 6ου αιώνα το **Ερέχθειο**³⁹ μετατράπηκε σε τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική με νάρθηκα, αίθριο και βοηθητικό χώρο. Ο ναός του Ηφαίστου, το λεγόμενο **Θησείον**⁴⁰, μετατράπηκε κατά τον 7ο αιώνα σε μονόκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική.

Το **χριστιανικό Θησείον των Αθηνών** ήταν αφιερωμένο στον Άγιο Γεώργιο⁴¹. Ο **κομψός ιωνικός ναός της Αγροτέρας Αρτέμιδος**⁴², που σωζόταν σχεδόν ακέραιος στην αριστερή όχθη του Ιλισσού έως το 1788⁴³, μετατράπηκε, στα τέλη του 5ου αιώνα, σε μονόκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική, γνωστή ως **Παναγία στην Πέτρα**. Ενδιαφέρουσα, αλλά άνοιξη, υπήρξε η συμπεριφορά των Χριστιανών απέναντι στα μεγάλα αττικά Ιερά της Ελευσίνας, της Βραυρωνίας και του Ραμνούντα.

Η διακοπή της λειτουργίας του Ιερού της Δήμητρας και της Κόρης στην Ελευσίνα⁴⁴ τοποθετείται χρονικά μετά το έτος 392, που εκδίδεται το διάταγμα του Θεοδοσίου, με το οποίο απαγορεύτηκε η λατρεία στα αρχαία ιερά κέντρα.

Τέσσερα χρόνια αργότερα υπέστη καταστροφές από τον Γότθο και αρειανό Αλάριχο (396), αλλά οι Χριστιανοί δεν το κατάλαβαν αμέσως. ΒΑ από την αυλή και σε αρκετή απόσταση από τα προπύλαια του αρχαίου Ιερού έκτισαν στα μέσα του 6ου αιώνα –εκεί όπου σήμερα βρίσκεται το ναΐδιο του Αγίου Ζαχαρία– μια τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική με δύο νάρθηκες και βαπτιστήριο.

Στη **Βραυρωνία**⁴⁵ κτίστηκε σε απόσταση 500 περίπου μέτρων ΒΔ από το εκεί Ιερό της Αρτέμι-

Ο Παρθενώνας ως χριστιανική εκκλησία. Τομή και κάτοψη (Τραουλς, Bildlexikon).

δας, με διάθεση προφανώς ανταγωνιστική και ενώ αυτό λειτουργούσε ακόμη, τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική με βαπτιστήριο, που χρονολογείται στο α' μισό του 6ου αιώνα.

Το **λατρευτικό άγαλμα της αγροτικής θεάς της Νέμεσης**⁴⁶, τιμωρού των μεγάλων εγκλημάτων, που λατρευόταν στον Ραμνούντα –ένα από τα λαμπρότερα Ιερά της Αττικής–, βρισκόταν στο βάθος του σκηνού του μεγάλου ναού, πίσω από την ιερή τράπεζα. Το άγαλμα, από παριανό μάρμαρο, ήταν έργο του **Αγοράκριτου**, κι ένα από τα αριστουργήματα της κλασικής πλαστικής. Πριν από την πτώση της αρχαίας θρησκείας, με την αλλαγή των κοινωνικών και πολιτικών συνθηκών και την ανατροπή της στρατηγικής σημασίας της περιοχής, ο Ραμνούντος είχε εγκαταλειφθεί από τους κατοίκους του. Ώς τα μέσα όμως του 4ου αιώνα μ.Χ., οι ναοί του Ιερού της Νεμέ-

σεως ήταν όρθιοι. Προς το τέλος του αιώνα αυτού, μετά την εγκατάλειψη του Ιερού, πρέπει να έγινε η συστηματική και ανελέητη καταστροφή του αγάλματος και της βάσης του από τους Χριστιανούς. Μετά την έκδοση του διατάγματος της 13ης Ιουλίου του 399 του αυτοκράτορα Αρκαδίου, που διάτασσε: "si qua in agris templa sunt, sine turba ac tumultu diruantur" (αν υπάρχουν ακόμη στις εχθρές αρχαίοι ναοί, να γκρεμιστούν χωρίς θόρυβο και ταραχή), φανατισμένοι νεοφώτιστοι Χριστιανοί επιδόθηκαν στην κατεδάφιση του μεγάλου ναού, στην καταστροφή των μελών του και στο θρυμματισμό του αγάλματος της Νέμεσης και της βάσης του.

Μέλη του Ιερού εντοπίστηκαν τα τελευταία χρόνια στη Σκάλα Ωρωπού, όπου είχαν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό κατά την παλαιοχριστιανική εποχή. Έτσι η Νέμεση, η μεγάλη θεά

της ύστερης αρχαιότητας, η βασιλευσούσα του κόσμου, που ενσάρκωνε επί αιώνων τη θεία οργή για κάθε άσπρη και ανάρμοστο, υπήρξε ένα από τα πρώτα θύματα της οργής της νέας θρησκείας. Η απόλυτη επικράτηση του Χριστιανισμού προηγείται –κυρίως– στις ανατολικές επαρχίες του Κράτους, ενώ στην κυρίως Ελλάδα οι Εθνικοί παραμένουν ακόμη υπολογίσιμη δύναμη, γεγονός που εξασφαλίζει την ανοχή των αυτοκρατόρων σε θέματα άσκησης της αρχαίας λατρείας, παρά τις απαγορευτικές διατάξεις.

Μετά την οριστική στροφή του κράτους προς τη νέα θρησκεία και την αυστηρή απαγόρευση της ειδωλολατρίας, η επαρχιακή αριστοκρατία της κυρίως Ελλάδας, που ως τότε συντηρούσε –κατά κανόνα– την παγανική παράδοση, όχι μόνο προσχώρησε μαζικά στην εκκλησία αλλά ανέλαβε η ίδια τα ανώτερα εκκλησιαστικά αξιώματα. Μετά την επιποράση του Χριστιανισμού η θέση της Εκκλησίας ισχυροποιήθηκε μέσα στην πρωτοβυζαντινή κοινωνία. Η νέα λατρεία οργανώνεται μέσα στο ενιαίο πολιτικό και διοικητικό σύστημα της αυτοκρατορίας, κτιζόντας τους ναούς της, προγραμματίζοντας το φιλανθρωπικό της έργο και εξασφαλίζοντας τη συμμετοχή της στο θεολογικό διάλογο της εποχής.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εγκατάσταση της νέας θρησκείας στη θέση μεγάλων ιερών της αρχαιότητας, όπως στο περίφημο μαντείο της **Δωδώνης** ή στο **Ηραίον της Σάμου**. Κατά την παλαιохριστιανική περίοδο η Δωδώνη ήταν μια μικρή πόλη της ηπειρωτικής ενδοχώρας και το μαντείο της δεν λειτουργούσε πια.

Στο ανατολικό άκρο του Ιερού της Δωδώνης σώζονται τα ερείπια τρίκλιτης παλαιохριστιανικής βασιλικής⁴⁷ με εγκάρσιο κλίτος, που εξέχει πλευρικά σε σχήμα σταυρού ή Τ, κατά το πρότυπο της βασιλικής Α' της Νικοπόλεως. Ο νότιος τοίχος της βασιλικής καλύπτει τη βόρεια στενή πλευρά του ναού του Ηρακλή. Οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι με ασβέστη και ποικίλο υλικό, που προέρχεται από τα αρχαία οικοδομήματα, όπως οι κροκαλοπαγείς κίονες του βουλευτηρίου.

Κατά τη διάρκεια του 6ου αιώνα, λίγο πριν ή λίγο μετά την εισβολή των Γότθων, η παλαιохριστιανική βασιλική της Δωδώνης αναπύχθηκε ανατολικά με την προσθήκη ενός τριόγκχου ιερού.

Στην **Κέρκυρα**, μια άλλη πόλη της παλαιάς Ηπείρου και έδρα επισκόπου, υπάρχει η **παλαιохριστιανική βασιλική της Παλαιόπολης, που προήλθε από καταστροφή αρχαίου ναού**. Κατά το πρώτο μισό του 5ου αιώνα, και ασφαλώς μετά την έκδοση του διατάγματος του Θεοδοσίου του Β'⁴⁸ του έτους 435, πρέπει να καταστράφηκε ο αρχαίος ναός της Παλαιόπολης Κερκύρας. Λίγο αργότερα, κατά την επόμενη δηλαδή δεκαπενταετία, χρησιμοποιήθηκε το οικοδομικό του υλικό για το κτίσιμο της παλαιохριστιανικής βασιλικής. Προς τη χρονολόγηση αυτή συνηγορεί και ο γλυπτός διάκοσμος του μνημείου. Από την ορθή εξέδουλη ερμηνεία της επιγραφής της Παλαιόπολης Κερκύρας συμπεραίνουμε ότι η καταστροφή του αρχαίου ναού έγινε σε χρόνια όπου –με την ανοχή του επίσημου Κράτους– υπήρχαν ακόμη ειδωλολατρικά ιερά και η αρχαία θρησκεία δεν είχε ολότελα εξαφανιστεί⁴⁹.

Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στα νησιά του Αιγαίου⁵⁰, ακόμη και στα χρόνια της ευημερίας της παλαιохριστιανικής περιόδου, χαρακτηρίζεται από το αυτοσχέδιο ξανακτίσιμο ερειπίων και τη χρήση οικοδομικού υλικού που προέρχεται από παλαιότερα κτήρια. Από πλευράς τυπολογικής τα παλαιохριστιανικά μνημεία των νησιών του Αιγαίου είναι –κατά γενικό κανόνα– απλές τρίκλιτες ξυλόστεγες βασιλικές του λεγόμενου «ελληνιστικού» τύπου.

Η απουσία γραπτών πηγών κάνει τις ερειπωμένες παλαιохριστιανικές βασιλικές μεγάλης σημασίας τεκμήρια για την ιστορία των νησιών του Αρχιπελάγους.

Στο ανατολικό Αιγαίο, η τρίκλιτη παλαιохριστιανική βασιλική της Σάμου⁵¹, που κτίστηκε τον 5ο ή τον 6ο αιώνα στα ερείπια του Ηραίου⁵², οικοδομήθηκε εξ ολοκλήρου από αρχιτεκτονικά μέλη κτηρίων της αρχαίας θρησκείας και από θραύσματα αναθημάτων. Το 1795 κτίστηκε στη θέση της παλαιохριστιανικής βασιλικής

του Ηραίου Σάμου ένα μικρό μονόκλιτο παρεκκλήσιο, που καταφαισκήκε όταν άρχισαν οι ανασκαφικές εργασίες του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στο Ιερό. Στη νησιά του ανατολικού Αιγαίου πελάγους, εκτός από το Ηραίον της Σάμου⁵³, υπάρχει άλλη μια αξιοσημείωτη περίπτωση μετατροπής αρχαίου ιερού σε παλαιохριστιανική βασιλική, στη **Θάσο**. Στο ΒΔ τμήμα του νησιού, **στο ακρωτήριο Εβραϊόκαστρο και στη θέση του αρχαίου Θεσμοφορίου**, αποκαλύφθηκαν τα λείψανα τρίκλιτης παλαιохριστιανικής βασιλικής⁵⁴ του 5ου αιώνα με βαπτιστήριο. Στα νεότερα χρόνια κτίστηκε πάνω στο μεσαίο κλίτος της βασιλικής του Θεσμοφορίου το ναΐδιο των Αγίων Αποστόλων.

Οι βασιλικές που προήλθαν από μετατροπή ειδωλολατρικών ναών σε χριστιανικές εκκλησίες έχουν κοινό χαρακτηριστικό τον αντίθετο προσανατολισμό και την προσθήκη της αψίδας στο μέσον της ανατολικής πλευράς του αρχαίου προνάου. Η τυπολογία των παλαιохριστιανικών βασιλικών που προήλθαν από μετατροπή ειδωλολατρικών ναών εξετάζεται –κατά κανόνα– από τη μορφή του αρχαίου λατρευτικού οικοδομήματος, που επαναχρησιμοποιείται και προσαρμόζεται στις απαιτήσεις της νέας θρησκείας.

Στις Κυκλάδες⁵⁵, οι περισσότερες παλαιохριστιανικές βασιλικές προήλθαν από μετατροπή αρχαίων ναών. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις: **του ναού του Πυθίου Απόλλωνα στη Σίκινο⁵⁶**, που μετατράπηκε σε μονόκλιτη παλαιохριστιανική βασιλική, **των βασιλικών της Δήλου⁵⁷**, της Καταπολιανής ή Εκατονταπυλιανής της **Πάρου⁵⁸**, της βασιλικής της αρχαίας **Θήρας⁵⁹** –κτισμένης επίσης πάνω στα λείψανα του ναού του Πυθίου Απόλλωνα– ή των τριών παλαιохριστιανικών βασιλικών της **Νέξου⁶⁰** –στη θέση Παλάτια, στο Σαγγαρί και στον Άγιο Ματθαίο Πλάκας, κοντά στο χωριό Αγιαρσενί–, καθώς και της νήσου **Κέας⁶¹ (Τζιάς)**.

Ό,τι γνωρίζουμε για τις Κυκλάδες της παλαιохριστιανικής περιόδου οφείλεται –κυρίως– στις ανασκαφικές έρευνες των κλασικών αρχαιολόγων, που μελέτησαν συστηματικά τα αρχαία λα-

τρευτικά οικοδομήματα.

Με μίαν αβίαστη ευκολία, τα ερειπωμένα αρχαία Ιερά επαναχρησιμοποιούνται από τους Χριστιανούς και μεταμορφώνονται σε εκκλησίες, ενώ οι πεποιθήσεις των ανθρώπων και οι ψυχικές λειτουργίες που τις ακολουθούν αλλάζουν με πολύ βραδύτερους ρυθμούς.

Χαρακτηριστικός είναι ο χρησιμότης που δόθηκε από το μαντείο των **Δελφών**⁶² στον απεσταλμένο του Ιουλιανού γιατρό και κοιμιστῶρα, τον Ορειβάσιο:

«Εἶπατε τῷ βασιλεῖ χαμαὶ πέσει δαίδαλας αὐλά. οὐκέτι Φοῖβος ἔχει καλύθαν, οὐ μάντιδα δάφνην, οὐ παγὰν λαλέουσιν, ἀπέσβετο καὶ ἄλλον ὕδωρ»⁶³.

Παρά την αποασματικότητα των γνώσεών μας σχετικά με το θέμα και την περιορισμένη –σε πολλές περιπτώσεις– μελέτη των παλαιοχριστιανικών βασιλικών της Ελλάδος, μπορούμε ωστόσο να καταλήξουμε στα ακόλουθα συμπεράσματα:

1. Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική των πρώτων παλαιοχριστιανικών χρόνων χρησιμοποιεί τα λατρευτικά οικοδομήματα της αρχαιότητας, που τα προσαρμόζει στις ανάγκες της νέας, της Χριστιανικής θρησκείας.

Οι Χριστιανοί επαναχρησιμοποιούν –εκτός από τους αρχαίους ναούς– και τα αρχαία γλυπτά, που τα στυγιατίζουν με το σύμβολο της Χριστιανοσύνης, εξασφαλίζοντας έτσι την νοηματική αναβάπτιση του περιεχομένου τους⁶⁴.

2. Βεβαιωμένες από Χριστιανούς καταστροφές αρχαίων ναών του Ελλαδικού χώρου, σύμφωνα με τα δεδομένα της ανασκαφικής έρευνας, είναι: η κατεδάφιση του Ασκληπείου Αθηνών –για λόγους πρακτικούς–, η φθορά του αρχαίου ναού στην Παλαιόπολη Κερκύρας, ο βάνταυσος θρυμματισμός του λατρευτικού αγάλματος της Νέμεσης στον Ραμινότο της Αττικής και η καταστροφή του ναού της.

3. Η αρκετά ξεκάθαρη πλέον ιστορική εικόνα της ώσμησης αρχαιότητας και των πρωτοχριστιανικών χρόνων σκιαγραφεί τη μορφή του «μετέωρου» ανθώπου της εποχής, που παλινδρομεί ανάμεσα στους θεούς της προχριστιανικής θρησκείας⁶⁵ και στο Χριστιανισμό, αναζητώντας

Χάρος. Η βασιλική του Ηραίου. (Το Αιγαίο, εκδ. Μέλισσα)

νέους τρόπους έκφρασης και μια καινούργια στάση ζωής.

Η αμφίδρομη αυτή διαδρομή σηματοδοτεί και προσδιορίζει τη φιλοσοφική σκέψη, τη λατρεία, τη νομοθεσία και την τέχνη.

Αναμφίβολα αυτή η περίοδος –εποχή κρίσεων, αναζητήσεων και βιβαίων συγκρούσεων–, όπως άλλωστε και η σημερινή, ασκεί μια παράξενη γοητεία στον ερευνητή, που προσπαθεί να χινηλατήσει τις μεταμορφώσεις και τις συνέχειες του **ελληνοχριστιανικού πολιτισμού**, όπως καταγράφονται στα λατρευτικά οικοδομήματα, αλλά και στη γενικότερη νοοτροπία των ανθρώπων της εποχής.

Σημειώσεις

1. Ελένη Αρβελέρ, Μοντερνισμός και Βυζάντιο, Ιδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 1992, σ. 11.

2. Δ. Πάλλα, *Investigations sur les monuments Chrétiens de Grèce avant Constantin*, Cahiers Archéologiques XXIV (1975), 1-19.

3. Του ιδίου, Από την αρχαιότητα στο Χριστιανισμό, εφημ. ΑΥΓΗ, επιφυλλίδες της 1ης και 3ης Ιανουαρίου 1980, και Η Αθήνα στα χρόνια της μετάβασης από την αρχαία λατρεία στη Χριστιανική. Επιστ. Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών (1989), σσ. 1-86.

4. Alison Frantz, *From Paganism to Christianity in the Temples of Athens*, D O P 19 (1965), 187-205, pl. 1-22.

5. Της ίδιας, *Late Antiquity: A.D. 26-700* (=The Athenian Agora XXIV), Princeton, N. Jersey 1988, σσ. 18-20, 68-74.

6. Ιωάν. Τραυλού, Πολυεδομική εξέλιξη των Αθηνών από των προϊστορικών χρόνων μέχρι των αρχών του 19ου αιώ-

νος, Αθήνα 1960.

5. J. M. Spieser, *La christianisation des sanctuaires païens en Grèce*, Neue Forschungen in Griechischen Heiligtümer, Tübingen 1976.

6. T. Gregory, *The Survival of Paganism in Christian Greece: A critical Essay*, Amer. Journ. of Philol. 107 (1986), σσ. 220-242 κ.ε.

7. G. Fowden, *Bishops and Temples in the Eastern Roman Empire A.D. 320-435*, The Journal of Theological Studies 29 (1978), part 1, σσ. 53-78.

8. Του ιδίου, *The pagan Holy Man in Late Antiquity*, Society. Journ. of Hellen. Stud. C11 (1982), 43.

9. R. L. Fox, *Pagans and Christians*, New York 1987, σσ. 671-672.

10. Hellen Saradi-Mendelovici, *Christian Attitudes toward Pagan Monuments in Late Antiquity and their Legacy in Later Byzantine Centuries*, DOP 44 (1990), 47-61.

11. Γ. Λάββα, Οι πόλεις των Χριστιανικών Βασιλικών: Μια συμβολή στην Πολεοδομία του Ανατολικού Ισχυρικού, Εισηγήσεις του Δεκάτου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, Ελληνικά, παράρτημα 26, Θεσσαλονίκη 1984, τομ. Β', σσ. 403-427.

12. Του ιδίου, Οι Χριστιανικές Θήβες της Θεσσαλίας: αστική οργάνωση και πολεοδομικά χαρακτηριστικά, ΑΡΜΟΣ, Τόμος Β', Τυμπτικός στον καθηγητή Ν. Μουτσόπουλο, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 997.

Johannes Koder, *The Urban Character of the Early Byzantine Empire: Some Reflections on a Settlement Geographical Approach to the Topic*, The 17th International Byz. Congress, Washington 1986, Short Papers, σ. 157.

13. M. V. Anastas, *The edict of Milan (313)*, A defense of its traditional authorship and designation, REB 25 (1967), σσ. 13-41.

14. Γ. Κόλια, Η προβυζαντινή Θεσσα-

Δίλκος. Η βασιλική των Αγίων Κηρύκου και Ιουλίτης. (Το Άγαιο, εκδ. Μέλισσα).

λονική και η στάσις του 390.

12. Codex Theodosianus, XVI, 11.12.

13. Codex Theodosianus, XVI, 10.25.

14. C. Blegen, Acrocorinth, Corinth III, Τχ. 1 (1930), σσ. 21 κ.ε. Δ. Πάλλα, Κόρινθος, Χριστιανική Μνημεία, ΘΗΕ, 7 (1965), στ. 864.

15. W. Volgraf, Le sanctuaire d'Apollon Pythéen à Argos, Études péloponnésienes 1, 1956, σσ. 85 κ.ε.

16. Π. Καββαδία, Το Ιερόν του Ασκληπιού εν Επιδαύρῳ και η θεραπεία των ασθενών, Αθήνα 1990.

Του ιδίου Α.Ε. (1918), σσ. 172-175.

Αρ. Καββαδία-Σπονδύλη, Επιβιώσεις στοιχείων της λατρείας του Ασκληπιού στη βυζαντινή λατρεία του Αη-Γιάννη Νηστευτή στην Επιδαύρο, ΑΡΧΑΙΟΓΝΩΣΙΑ, 6 (1989-1990), Αθήνα 1992, σσ. 177-181.

17. A. Orlandos, Les monuments paléochrétiens découverts ou étudiés en Grèce de 1938 à 1954, "Actes de Ve Congrès International d'Archéologie Chrétienne Citta del Vaticano", Paris 1957, σ. 112.

18. C.W. Blegen, Excavation at Nemea 1926, AJA 31 (1927), 135, 431.

C. Williams, AD. 20 (1965), B, 155.

G. Daux, Nemée, BCH 89 (1965), σσ. 703-707.

19. Exped. Scientifique de Morée, I, pl. 61. A. Σωτηρίου, Οι παλαιοχριστιανικοί βασιλικοί της Ελλάδος, Α.Ε. 1929, σσ. 172-173, σημ. 4.

A. Mallwitz-Shiering, Olympische Forschungen V, Berlin 1964, πιν. 13.

A. Mallwitz, Olympia, 1972, σ. 255.

Ενδιαφέρον για την Ολυμπία των παλαιοχριστιανικών χρόνων παρουσιάζει επιγραφή δωρητή, που είναι κληρικός (αναγνωστής) και ασκεί παράλληλα και το επάγγελμα του μαρμαράριου (=πελεκητή μαρμάρων).

Bl. Dittenberger - K. Purgold, Die Inschriften von Olympia, Olympia V, Amsterdam 1966 (ανατύπωση από

Berlin 1896), αριθμ. 657.

20. A. Ορλάνδου, ABME, IB' (1973), σ. 9.

Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών διαπέδων της Ελλάδος II, Πελοπόννησος - Στερεά Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 1987, σσ. 76-77.

21. V. Bérard, BCH 17 (1893), 12.

Réné Vallois, BCH 50(1926), πιν. V-VII. Στο διάγραμμα του χώρου του θεάτρου και της αρχαίας αγοράς της Τεγέας δεν σημειώνεται η θέση της παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

22. Ch. Dugas - J. Berchmans-Clemmensen, Le Sanctuaire d'Athéna Aléa, à Tegée, Paris 1924, σσ. 12, 13.

N. Μωραϊτή, Ιστορία της Τεγέας, Αθήνα 1932, σσ. 235-236.

T. Γκριτσόπουλου, Ιστορία της Τριπολιτσάς, Αθήνα 1972, σσ. 80.

23. A. Ορλάνδου, ABME, A' (1935), σσ. 103, 104, εικ. 2, 3.

Του ιδίου, ABME, IB' (1973), σ. 7, εικ. 1.

24. N. Μωραϊτή, Ιστορία της Τεγέας, Αθήνα 1932, σ. 237, σημ. 1.

A. Ορλάνδου, ABME, IB' (1973), σ. 9, εικ. 5.

25. Αφέντρας Γ. Μουτζάλη, Ιεροί Τόποι της Αρχαιότητας που χρησιμοποιήθηκαν από τους Χριστιανούς στην πόλη των Πατρών, 13ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Περιλήψεις ΧΑΕ, Αθήνα 1993, σ. 34.

Της ίδιας, Ο παλιός Άγιος Ανδρέας, εφημ. "ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ" Πατρών, φ. 5-8-1993, σ. 15.

26. Άλκης Κυριακίδου - Νέστορος, Σημεία του τόπου ή η λογική του ελληνικού τοπίου, Λαογραφικά Μελετήματα, Αθήνα 1975, σ. 17.

27. Δ.Ι. Πάλλα, Μετάβαση, σ. 23.

28. Γ. Σωτηρίου, Οι παλαιοχριστιανικοί βασιλικοί της Ελλάδος, Α.Ε. 1929, σσ. 173-174, εικ. 6.

Ιωάν. Τραυλού, Ανασκαφάι εν τη Βιβλιοθήκη του Αδριανού, ΠΑΕ (1950), σσ. 41-63.

Του ιδίου, Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών, Αθήνα 1960, σ. 139, εικ. 90.

Του ιδίου, Bildlexikon zur Topographie des Antiken Athen, Tübingen 1971, σ. 244, εικ. 323.

Του ιδίου, Το τετράκονχο οικοδόμημα της Βιβλιοθήκης του Αδριανού, Φίλια επί εις Γεώργιον Μυλωνά, Αθήνα 1986, τ. Α', σσ. 343-347, εικ. 1.

Δ. Πάλλα, Μετάβαση, σσ. 23, 24, εικ. 4.

29. Ιωάν. Η. Βολανάκη, Τα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια της Ελλάδος, Αθήνα 1976, σσ. 75-76.

Ιωάν. Τραυλού, Πολεοδομική, σ. 139.

Του ιδίου, Bildlexikon, 281.

David B. Small, A proposal for the reuse of the Tower of the Winds, AJA 84 (1980), σσ. 96-99.

Δ. Πάλλα, Μετάβαση, σσ. 31-32, εικ. 8.

30. Ιωάν. Τραυλού, Η παλαιοχριστιανική βασιλική του Ασκληπείου Αθηνών, Α.Ε. 1939-1941, σ. 35.

Του ιδίου, Πολεοδομική, 138.

Bildlexikon, 128.

A. Brantz, DOP 19 (1965), 194 κ.ε., 202.

T. Gregory, The Chr. Asclepion in Athens.

T. Gregory, The Survival of Paganism in Christian Greece, A. J. of Philol. 107 (1986), 237-239.

Δ. Πάλλα, Μετάβαση, σσ. 33-35, εικ. 9, σημ. 101, 103.

31. Ο Ιουλιανός ο αποστάτης είχε αντιπαροθέσει στο Χριστό τον Ασκληπιό, εκτός των άλλων, και ως σωτήρα των ψυχών.

Polympnia Athanassiadi-Fowden, Julian and Hellenism, Oxford 1981, σσ. 167-168.

32. Φιλοστράτου, Τα εις τον Τυανέα Απολλώνιον, IV, 22.

ΧΧ, XXXI, 121a.

Δ. Ιωάν. Τραυλού, Ανασκαφάι εν τω Διονυσιακῷ θεάτρῳ, ΠΑΕ (1951), σσ. 41-45.

Του ιδίου, Πολεοδομική, 138, εικ. 86.

Του ιδίου, Η παλαιοχριστιανική βασιλική του Διονυσιακού θεάτρου, Α.Ε. 1953-54, μέρος β', σσ. 301-316.

Δ. Πάλλα, Μετάβαση, σσ. 34-36, εικ. 10.

35. Wiegand, Priene, Berlin 1904, σσ. 432, 500.

36. Οjh. XXIV (1929), σ. 43.

37. Δ. Φιλίου, ΠΑΕ 1880, σ. 47.

38. Γ. Σωτηρίου, Ευρετήριον των μεσαιωνικών μνημείων της Ελλάδος, Α', Αθήνα 1927, σ. 34.

Του ιδίου, Α.Ε. 1929, σσ. 169-170.

Ιωάν. Τραυλού, Ναοί χριστιανικοί εκ μετατροπής, ΑΙΑ 50 (1946), σσ. 373-374, πιν. XXX.

Του ιδίου, Πολεοδομική, σ. 138.

Του ιδίου, Bildlexikon, 445, εικ. 576.

Ida Hill, The Ancient City of Athens, London 1953, σ. 157.

A. Frantz, DOP 19 (1965), 200-201, 204.

Της ίδιας, Did Julian the Apostate rebuild the Parthenon? AJA 83 (1979), σσ. 398-401.

A.K. Ορλάνδου, Η αρχιτεκτονική του Παρθενώνος, Αθήνα 1977, σσ. 340-342, 343 και 466-468, εικ. 192.

Spieser, σσ. 310.

Δ. Πάλλα, Μετάβαση, σσ. 38-40, εικ. 11.

M. Κορρέ - Χ. Μπούρα, Μελέτη αποκατάστασης του Παρθενώνος, Αθήνα 1983, σσ. 138-139.

M. Κορρέ, Συμβολή στη μελέτη του Χριστιανικού Παρθενώνος, Πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Αθήνα 1985, σσ. 36-38.

39. J. Paton, The Erechtheum (1927), σσ. 492-523, πιν. XXXI-XXXII.

Γ. Σωτηρίου, Ευρετήριον ΜΜΕ, Α', 1927, σ. 43.

Του ιδίου, Α.Ε. 1929, σσ. 170, 172, εικ.

3. Ιωάν. Τραυλού, Πολυεποχική, 138, εκ. 85.
- Του ιδίου, Bildlexikon, 214, εκ. 279.
- Spieser, σ. 310.
- Δ. Πάλλα, Μετάβαση, σ. 41, εκ. 13.
40. Γ. Σωτηρίου, Α.Ε. 1929, σ. 172, εκ. 4.
- Ιωάν. Τραυλού, Α.Ε. 1953-1954, μέρος β', σ. 310.
- Του ιδίου, Bildlexikon, 262, εκ. 335.
- Spieser, σ. 310-311.
- Δ. Πάλλα, Μετάβαση, σ. 41, εκ. 14.
41. Δ. Γρ. Καμπούρογλου, Οι παλαιά Αθήνα, Αθήνα 1922, σ. 292 κ.ε., για το όνομα και την ιστορία του χριστιανικού Θεσπίου.
42. Stuart Revett, The Antiquities of Athens, London 1787, τόμ. Ι, σ. 7-11, πιν. 1-8.
- Α. Σκιά, Ανασκαφά παρά τον Ιλισόν, ΠΑΕ 1897, σ. 73-85, πιν. 1.
- Ιωάν. Τραυλού, Α.Ε. 1953-1954, μέρος β', σ. 313-314, εκ. 5.
- Του ιδίου, Bildlexikon, σ. 113, εκ. 156.
- Δ. Πάλλα, Μετάβαση, σ. 41-42, εκ. 15.
43. Για την καταστροφή του ναού από τον Βοεβόδα Χατζή Αλή Χασεκί κατά το έτος 1778 και τη δημιουργία του "περιβόλου", βλ. Δ. Καμπούρογλου, Οι Αθήναι κατά τα έτη 1775-1795, Αθήνα 1931, σ. 58.
44. Γ. Σωτηρίου, Α.Ε. 1929, σ. 183-184, εκ. 15.
- Ιωάν. Βολανάκη, Βαπτιστήρια, σ. 61, 773, εκ. III γ.
- Δ. Πάλλα, Μετάβαση, σ. 43.
- Δημοσφ. Γ. Ζιρώ, Η κυρία είσοδος του Ιερού της Ελευσίνος, βιβλ. Αρχ. Εταιρ. αριθμ. 120, Αθήνα 1991, σημ. 668, σ. 287, 290.
45. Ε. Στίκα, ΠΑΕ 1951, σ. 54, και ΠΑΕ 1952, σ. 74-76.
- Orlando A., Les monuments paléochrétiens découverts ou étudiés en Grèce de 1938 à 1954, Actes Ve Congrès Intern. Arch. Chr., 1954 (1957), σ. 110.
- Δ. Πάλλα, Μετάβαση, σ. 43.
46. Γ.Ι. Δεσπίνη, Συμβολή στη μελέτη του έργου του Αγοράκριτου, εκδ. ΕΡΜΗΣ, Αθήνα 1971, σ. 64-65.
- Β. Πετράκου, Ραμνούς, Αθήνα 1991, σ. 7, 23-25, 29-30 και 54.
47. Σ.Ι. Δάκαρη, Δωδώνη, σ. 57-58.
- Κ. Cagarano, Dodone et ses ruines, Paris 1878, σ. 174.
- S. Dakaris, Dodona, Athen 1971, σ. 26.
48. Με το οποίο επιβάλλεται η καταστροφή των αρχαίων ναών ή η μετατροπή τους σε χριστιανικές εκκλησίες, Codex Theod. XVI, 10, 25.
49. Ι.Κ. Παπαδημητρίου, Ο Ιωβιανός της βασιλικής της Παλαιόπολεως Κερκύρας, Α.Ε. 1942-1944, σ. 39-48.
50. Χ. Μπούρα, Η βυζαντινή αρχιτεκτονική στα νησιά του Αιγαίου, τόμος Α-

- γαίου, Αθήνα 1992, σ. 122-125.
51. A. M. Schneider, Samos in Frühchristlicher und Byzantinischer Zeit, A.M. 54 (1929), σ. 121 κ.ε., κάτοψη της βασιλικής στη σ. 122.
- H. Schleif, Heraion von Samos, A.M. 58 (1933), σ. 243.
- A.K. Ορλάνδου, Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της Μεσογειακής λεκάνης, τ. Α, Αθήνα 1952, σ. 212-213.
- Ι. Βολανάκη, Βαπτιστήρια, σ. 104.
- H. Kyrieleis, Το Ηραίο της Σάμου, 1983, σ. 100-101, εκ. 76.
- Poulou-Papadimitriou N., Samos Paléochrétienne: L'apport du matériel archéologique, διδ. διατρ., Paris 1985.
52. Το Ηραίο βρίσκεται 6 χλμ. Δ. από την αρχαία πόλη της Σάμου, στη θέση του σημερινού οικισμού Τηγάδι, στο δυτικό άκρο της πεδιάδας "Χώρα" και κοντά στην παραλία. Η τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική αποκαλύφθηκε στο χώρο που βρίσκεται ανάμεσα στο Ηραίο και το μεγάλο ρωμαϊκό βωμό.
53. Η Σάμος ανήκει στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου πελάγους ως μέλος της ομάδας των θρακικών και μικρασιατικών νησιών, που συγκεντρώνει επίσης από τα νησιά Θάσο, Σαμοθράκη, Λήμνο, Ίμβρο και Χίο.
54. F. Ducat, La basilique d' Evraïakastro à Thasos, BCH 89 (1965), σ. 142-153.
- Ι. Βολανάκη, Βαπτιστήρια, σ. 92-93.
55. E. Chalkia, Archeologia Cristiana nelle Cicladi: La tipologia ecclesiale, XXXVIII Corso di Cultura Sull' Arte Ravennate e Bizantina, Ravenna, 15-20 Marzo 1991, σ. 109-123.
56. Γ.Α. Σωτηρίου, Α.Ε. 1929, σ. 168.
- A. Frantz, H.A. Thompson, J. Travlos, The "Temple of Apollo Pythios" on Sikinos, στο AJA 73 (1969), σ. 417 κ.ε.
57. A. Orlandos, Délos chrétienne, B.C.H. 60 (1936), Ι, σ. 68.
58. Cr. Touchais, B.C.H. 109 (1985), Chronique, σ. 837, και B.C.H. 110 (1986), σ. 736.
- H. Jewell & F. Hasluck, The Church of Our Lady of the hundred Gates (Panagia Hekatonpatyriani) in Paros, London 1920.
59. H. von Gartringen, Thera, vol. I, Berlin 1899, σ. 255, και Vol. III, Berlin 1904, σ. 195.
- Χρ. Ντούμα, Σαντορίνη, Αθήνα 1993, σ. 72.
60. Ν.Μ. Κοντολέοντος, Ειδήσεις περί των Χριστιανικών μνημείων της Νάξου, τόμος εις μνήμην Κ. Αμάντου (1874-1960), Αθήνα 1960, σ. 468-474.
61. P. Graindor, Fouilles de Karthaia (île de Keos), στο B.C.H. 29 (1905), σ. 329-361, και B.C.H. 30 (1906), σ. 92-102.
- N. Ζαφειρόπουλου, Α.Δ. 20 (1965), χρον. σ. 507.
62. Πολύμνια Αθανασιάδη, The fate of

Oracles in Late Antiquity: Didyma and Delphi, Δ.Χ.Α.Ε., τ. ΙΕ' (1989-1990), σ. 271-278.

63. Γ. Κεζήργης, ed. Bekker, vol. I, σ. 532.

Επίτοξη βλ. Parke, The delphic oracle, Vol. II, 1956.

64. Α. Δεληβορριά, Interpretatio Christiana, Ευφρόσυνον, αφιέρωμα στον Μανώλη Χατζηδάκη, τόμος 1, Αθήνα 1991, σ. 107-123 και πιν. 53-60.

65. Ν.Δ. Παπαχατζή, Μια μικρή πραγματεία του 4ου π.Χ. αι., περί θεών της προχριστιανικής θρησκείας, ΜΕΝΩΡ, τεύχ. 25 (1993), σ. 49-66.

Του ιδίου, Η λαϊκή θρησκεία στην Αρχαία Ελλάδα των Ιστορικών Χρόνων, Α.Ε. 129 (1990), σ. 1-82.

From Paganism to Christianity: Ancient Sanctuaries in Greece, Converted in Early Christian Basilicas

A. Moutzali

Christianism was born and established in an atmosphere of a "Greco-Roman universalism", as it was then represented by the Roman Empire. The transformation of the ancient world is also documented by the religious architecture: the Christian church substituted for the idolatric temple which by being reused was necessarily adapted to serve the needs of the new religion.

Ancient cultural edifices in mainland Greece, that have been converted in Early Christian basilicas are located in the Peloponnese (Corinth, Nemea, Argos, Epidaurus, Tegea, Olympia), in Athens, Attica, Dodone, Corfu, the Cyclades (Delos, Sikinos, Thera, Paros, Naxos, Kea islands), in Samos and Thasos islands in the Aegean.

The typology of the Early Christian basilicas which derives from the transformation of pagan temples depends – as a rule – on the form of the ancient cultural edifice which is reused and adapted to the needs and functions of the new religion.

Apart from the Greek temples converted in churches, there exist others which, according to concrete excavational data, have been destroyed by the Christians. To this cause must be assigned the destruction – for practical reasons – of the Asclepieion in Athens, the damage which the ancient temple at Palaepolis on Corfu has suffered, the brutal shattering of the cultural statue of Nemesis at Ramnous in Attica as well as the demolition of her temple.